

ВІДТВОРЕННЯ ВЛАСНИХ БІЛОРУСЬКИХ НАЗВ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ: КОДИФІКАЦІЙНИЙ ТА УЗУАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

У статті порушено питання відтворення власних білоруських назв українською мовою. Розглянуто особливості правопису цих онімів відповідно до правил чинного «Українського правопису». Показано, що в сучасному українському узусі склалися дві тенденції відтворення власних білоруських назв українською мовою: кодифікована та некодифікована. Некодифікована тенденція активізувалася впродовж останніх двох десятиліть, у ній виявлено численні неузгодженості й суперечності. Незважаючи на здобутки кодифікованої традиції, деякі питання відтворення власних білоруських назв українською мовою ще нерозв'язані. Існує потреба розробити відповідні методики відтворення власних білоруських назв українською мовою.

Ключові слова: українська мова, білоруська мова, власні назви, антропонім, екзонім, ендонім, правопис, літературна норма, літературна мова, нормалізація, кодифікація.

The article raises the issue of reproduction of its own Belarusian names in the Ukrainian language. Features of the spelling of these onymies in accordance with the rules of the current «Ukrainian spelling» are considered. It is shown that in the modern Ukrainian use there are two tendencies of reproducing their own Belarusian names in the Ukrainian language: codified and uncoded. The uncoded trend has intensified over the past two decades, it has revealed numerous inconsistencies and contradictions. Despite the achievements of the codified tradition, some issues of the reproduction of their own Belarusian names in the Ukrainian language have not yet been resolved. There is a need to develop appropriate methods for reproducing their own Belarusian names in Ukrainian.

Key words: Ukrainian language, Belarusian language, proper names, anthroponym, exonym, endonym, spelling, literary norm, literary language, normalization, codification.

Білоруські власні назви здавна відомі на українських землях, оскільки між українським і білоруськими народами склалися міцні й тривалі зв'язки. Певна річ, не можна допускати

думки, що білоруські оніми в українських текстах завжди передавали однаково. Кожен історичний період додавав якісь нові штрихи до традиції використання білоруських власних назв в українськомовних текстах. Розглядана система почала складатися в староукраїнський період, проте в цій статті увага буде зосереджена тільки на синхронному зрізі – на сучасному українському досвіді використання власних назв, сформованих на білоруській етномовній території.

1.1. Сучасні кодифіковані норми правопису білоруських прізвищ і псевдонімів

Чинний «Український правопис» (1993) проблему відтворення білоруських прізвищ українською мовою згадує тільки раз, та й то дуже стисло, без деталізації: «Білоруські прізвища передаються за традицією: *Жура́вський, Коротке́вич*, але: *Бяду́ля, Я́нка Купа́ла, Цьо́тка* й под.» [УП 1993: 112]. Розміщення наведеної цитати в 7-му підпункті § 104 «Українського правопису» не дуже добре вмотивоване, адже цей структурний підрозділ кодексу покликаний подати спосіб відтворення одного конкретного звука, що існує в деяких слов'янських мовах, українськими засобами: «Російський звук **ы** (польськ., чеськ., словацьк. **у**) передається літерою **и**: *Крути́х, Мали́цин, Рибакóв, Циганкóв, Чернишóв; Висп'я́нський, Пташи́нський; Ма́сарик*» [УП 1993: 112]. Згадане раніше речення з білоруськими прикладами тільки частково стосується характеру розгляданого звука й способів його відтворення в українській мові, половина з наведених білоруських власних назв – це ілюстрації до принципів відтворення інших звуків, адже в наведених онімах (в оригінальному білоруському оформленні) відбито важливі фонетичні закони білоруської мови, що набули для неї категорійного значення (акання/якання, дзекання/цекання та ін.). У чинному «Українському правописі» помітна загальна тенденція в білоруських прізвищах, переданих засобами української мови, максимально зберігати характерні для української мови способи відтворення звуків білоруської мови відповідно до усталеної традиції. Тому, наприклад, звук, який у білоруській абетці передають літерою *і*, в українських суфіксах рекомендовано відтворювати за допомогою української графеми **и**: біл. *-іч* = укр. *-ич* (біл. *Караткевіч*

= укр. *Короткевич*). Крім того, бачимо, що у відтворених українською мовою білоруських прізвищах не відбито акання (*Короткевич*), натомість у написанні псевдонімів письменників *Янка Купала*, *Бядуля*, *Цьотка* використано принцип практичної транслітерації, що майже відповідає транскрипційному записові (передає акання, якання, цекання).

Отже, відповідно до чинного «Українського правопису» написання білоруських прізвищ залежить від того, до якої категорії вони належать. Білоруські прізвища передаємо згідно з положеннями § 104, у якому закріплено принципи передавання білоруських літер *ы* (п. 7), *і*, *е* (п. 5, 6; хоч у цих пунктах і не згадано окремо білоруської мови, але використано в ролі прикладів білоруські оніми, як-от прізвище *Мицкевич*), *ў* (п. 7; за допомогою закріплення форми *Журавський*, що відповідає біл. *Жураўскі*), суфіксів *-ск(і)*, *-цк(і)* (п. 9) та ін. Натомість псевдоніми білоруських письменників відапелятивного походження (біл. *колас* = укр. *колос* та ін.) передаємо відповідно до правил практичної транслітерації. Тому в українській мові стали кодифікованими форми *Якуб Колас*, *Янка Купала*, *Цьотка*, а не *Яків Колос*, *Іванко Купало*, *Тітка* тощо.

Принципи правопису слов'янських прізвищ та імен також подано в словникові-довіднику «Власні імена людей» Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківської, що й досі не втратив свого кодифікаційного значення [Скрипник: 299 – 322]. За цим виданням імена представників східнослов'янських народів передаємо відповідно до українських традицій. Можна припустити, що в основу такого принципу покладено орієнтацію на російську практику колишнього СРСР (принцип перекладу онімів «внутрішніх слов'ян») [докладніше див.: Скопненко 2014].

«Український правопис» 1929 р. кодифікував правила правопису білоруських власних назв у § 79. У кодексі зазначено, що білоруське *г* треба передавати українським *г* (*Богдановіч*), «закінчення» білоруських прізвищ *-скі*, *-цкі* – українськими *-ський*, *-цький* (*Карський*), «закінчення» білоруських прізвищ *-іч* – українським *-іч* (*Мицкевіч*) [УП 1929: 74]. (Не знаємо, чи кодифікатори кваліфікували прізвище *Мицкевіч* як білоруське, бо цей, безперечно, білоруський онім поданий серед прикладів

з інших слов'янських мов. Крім того, з погляду сучасної лінгвістики не можна компоненти *-скі, -цкі, -ський, -цький* розглядати як закінчення). У п. 4 § 79 серед прикладів наведено білоруське прізвище *Льосік*, хоч у тілі правила не сказано про спосіб передавання білоруського **-ік**. Білоруське закінчення **-ы** кодифіковано передавати «звичайно через **-и**: *Гартни*». У п. 8 цього ж параграфа зазначено, що «російське й білоруське **-е**, польське **-іе** в м'яких складах здебільшого передаємо українським **є**, особливо під наголосом» [УП 1929: 74]. Більше в цій частині кодексу виразно білоруських онімів не виявлено. У § 81 «Українського правопису» 1929 р. сказано, що «російські, польські, чеські й інші слов'янські географічні назви передаємо аналогічно до слов'янських прізвищ» [УП 1929: 76]. Далі серед прикладів подано форми кількох білоруських власних назв: *Вітебськ, Менськ* [УП 1929: 76], *Нєсвіж* [УП 1929: 77]. (Не знаємо, чи кодифікатори розглядали третій серед наведених білоруських топонімів як власне білоруський, але його кодифікований український запис передає радше польську форму (*Nieśwież*) або гібридну польсько-білоруську, а не білоруську (*Нясвіж*). Привертає увагу написання *Менськ*, яке кодифікувало в українській літературній мові форму, близьку до тогочасної літературної білоруської (*Менск*), що була після мовної реформи 1933 р. замінена на польсько-російську *Мінск* (рос. *Минск*, укр. *Мінськ*).

Як бачимо, «Український правопис» 1929 р. кодифікував відмінні від нинішніх принципи передавання власних білоруських назв.

1.2. Сучасні кодифіковані норми правопису білоруських географічних назв

В офіційних документах, текстах художньої літератури, у ЗМІ, вказівниках, підручниках та деяких інших сферах білоруські географічні назви передаємо за усталеною традицією, що ґрунтується на законах української мови. Найпростіше перевірити правильність написання географічних назв Республіки Білорусь за довідниками видавництва «Українська енциклопедія» та «Наукова думка».

Проте треба мати на увазі, що в картографічній галузі впродовж кінця ХХ – на початку ХХІ ст. склалася інша

практика, відмінна від тих принципів, що закладені в чинному «Українському правописі». Форма білоруської власної назви залежить від її категорії. У картографії розрізняють терміни *ендонім* (назва, уживана в певній конкретній мові для позначення географічних об'єктів у межах території, де ця мова має статус офіційної) та *екзонім* (назва, уживана в певній мові для позначення географічних об'єктів, що локалізовані за межами території, де ця мова має статус офіційної; відрізняється формою від ендонімів цих об'єктів). Обидва терміни вживані на міжнародному рівні, зокрема їх можна виявити в документах, пов'язаних зі структурами ООН, що відповідають за стандартизацію географічних назв (конференції ООН, група експертів ООН з географічних назв (UNGEGN) та ін.). За рішенням соціально-економічної ради ООН, у січні 1967 р. у Женеві відбулася Перша конференція ООН з питань стандартизації географічних назв, відтоді аналогічні наукові форуми регулярно проводять у різних країнах світу [Горнянські: 92 – 95].

У навчальних картах, загальних атласах та ін. використовують *екзоніми* (ці одиниці в мовознавчій традиції називають усталеними, традиційними формами, що відповідають законам української мови), у спеціальній картографічній продукції (докладні географічні мапи, військові, топографічні та ін.) – *ендоніми* (форми, що максимально наближені до офіційних географічних назв певної країни). Географічні назви Республіки Білорусь у спеціальних картографічних виданнях в Україні передають відповідно до офіційної інструкції, що її схвалила й рекомендована до видання Національна рада з географічних назв [докладніше див.: Інструкція]. Згадана інструкція чинна в Україні як нормативний документ топографо-геодезичної та картографічної діяльності, оскільки затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України № 308 від 20.08.2014.

На сучасному етапі виникла потреба теоретично осмислити й розробити відповідні детальні методики відтворення білоруських власних назв, зокрема це стосується таких проблем: а) способу передавання засобами української мови білоруських прізвищ прикметникового типу на *-скі*, *-цкі*

(*Асмалоўскі, Будніцкі, Жураўскі*); б) методики передавання акання/якання, м'якості попередніх приголосних перед [i] у власних білоруських назвах засобами українського правопису (*Караткевіч, Бярэйшык, Вярэніч, Дземянцей*); в) відтворення онімів з білоруським дзеканням/цеканням в українських текстах (*Дзёмух, Дзяжа, Дзюндзя*); г) закріплення на кодифікаційному рівні правил передавання білоруської літери ў засобами української абетки (*Булахаў, Варопаўка, Віткоўскі*) (згадана літера (біл. у *нескладовае*), що передає звук, цілком ідентичний українському звукові [y̯], який не має в українській абетці окремого позначення, а передається в певних позиціях літерою в. В «Українському правописі» не описано аспект відтворення біл. ў засобами української графіки); г) відтворення в українській практиці вставних звуків (біл. *Навуменка, Матэвушаў*) тощо.

Іншими словами, українські кодекси здебільшого вимагають передавати білоруські власні назви за правилами адаптації до законів українського ономастикону. Проте, як ми намагалися показати раніше, не завжди просто застосовувати такі прескрипції.

На початку ХХІ ст. в українському узусі увиразнилася тенденція відходу від принципу адаптації. Деякі автори свідомо використовують методи практичної транскрипції для передавання власних білоруських назв, хоч через неусталеність методу те саме власне ім'я може набувати різних форм. Наприклад: *Префект кандидатів Львівської провінції редемптористів о. Зміцер Чарнель* [КО]; *о. Зміцер Чарнель, редемпторист* (підпис під текстом) [О] (*Дмитро Чернель* – укр. кодифікована форма; *Зміцер Чарнель* – правильна форма за приписами української практичної транскрипції); *Найбільше, мабуть, згадували про Олесья Беляцького; Світлана Алексієвич, Зьміцер Вайцюшкевіч, Уладзімір Арлов, Андрей Хадановіч, Барис Пятровіч, Алесья Літвіновская, Алесья Башаримава, Уладзімір Арлов; Уладзіміра Некляєва* [ЗБ] (укр. кодифіковані форми: *Олесья Беляцького, Світлана Алексієвич, Дмитро Войтюшкевич, Володимир Орлов, Андрій Ходанович, Борис Петрович, Олесья Литвиновська, Олесья Башаримова* (?), *Володимира Некляєва*; правильні форми

за приписами української практичної транскрипції: *Алеся Бяляцкага* (Р. в. одн.), *Святлана Алексієвіч*, *Зміцер Вайцюшкевіч*, *Уладзімір Арлов*, *Андрей Хадановіч*, *Барис Пятровіч*, *Алеся Літвіновская*, *Алеся Башаримава*, *Уладзімір Арлов*; *Уладзіміра Някляева* (Р. в. одн.).

Розглядані оніми вживані в аналізованих текстах зазвичай у називному відмінку. Журналісти (редактори), використовуючи тільки такі словоформи, не завдають собі труда поміркувати над тим, що зміни в називному відмінку обов'язково мають спричинити зрушення в усій парадигмі. Скажімо, білоруську форму імені й прізвища *Алеся Бяляцкага* (Р. в. одн.) в українському тексті передано як *Алеся Беляцького*, тобто прізвище передане за кодифікованими правилами, а ім'я – ні. У межах одного тексту можна натрапити на різну форму передавання засобами української мови того самого білоруського звука, як-от: *Зміцер Чарнель і Зміцер Чарнель*, *Алеся Беляцького*, але *Алеся Літвіновская*.

Традиція передавання білоруських антропонімів за правилами практичної транскрипції була характерна для українських видань діаспори. Наприклад, І. Кошелівець 1966 р. надрукував переклад повісті відомого білоруського письменника В. Бикова «Мертвим не болить», у якому власне ім'я й прізвище автора передане відповідно до згаданих раніше правил – *Васіль Бикав*, – а в тексті твору цього принципу не дотримано, імена й прізвища героїв подано згідно з традиціями українського ономастикону: – *Старший лейтенант Кротов* – у голову колони [Бикав: 18]; *Старший, Семенко*, під городом Воронежем від ран помер. *Гриця* в холодній стороні – як же то вона, вже й забулася ... Мурманською, здається, зветься. Там забили. А молодшенького, *Витьку*, так у морі Чорному потопили. Капітаном був. Правда, за середнього, *Миколку*, це як коли серце болить... [Бикав: 58]. У білоруському оригінальному тексті вжито білоруські форми особових імен: – *Старшы лейтэнант Кротаў* – у голаў калоны!; *Старшы, Сямёнка*, над горадам Воронежам ад ранаў памёр. *Грышутку* ў сцюдзёнай старане – як жа гэта яе, ужо і забулася... *Мурманскай*, здаецца, завецца. Там забілі. А малодшанькага, *Віценьку*, дык у моры Чорным патанілі. Капітанам быў.

Праўда, за сярэдненькага, Міколку, яшчэ калі сэрца баліць... [ВБ]. Інші власні імена людей у цьому перекладі мають таку форму, що важко ідентифікувати, з якою мовною традицією (російською, українською чи білоруською) вони пов'язані: *Шашок, Сахно* [Бикав: 51 та ін.]. В «Українському правописі» 1929 р. не вдалося виявити прескрипції, що обґрунтовувала б написання *Бикав*. Узагалі в тексті йдеться тільки про те, що «закінчення російських, болгарських прізвищ **-ов (-ёв, -ьов)** та **-ев** передаємо через **-ов (-ьов, -йов)** та **-єв, -ев»** [УП 1929: 74]. Як бачимо, кодифікатори не розглядали специфіки передавання білоруських прізвищ на **-аў**, як-от: *Гаўрылаў, Гаўрусёў, Грачанікаў, Дудараў, Законнікаў, Чыгрынаў* тощо. Тому робимо висновок, що українська форма *Бикав*, використана в перекладі І. Кошелівця, спирається більше на правила практичної транскрипції, ніж на засади правописного кодексу 1929 р.

Отже, у наш час існують дві практики передавання власних білоруських назв засобами української мови: кодифікована та некодифікована. Друга зі згаданих практик дуже хаотична у своїй реалізації, не має за собою розроблених прескрипцій, активно застосовувана в деяких текстах, здебільшого в мові ЗМІ. Її активність варто пояснювати загальною демократизацією принципів застосування української мови, а також прагненням максимально зберегти оригінальну білоруську форму антропоніма в українських текстах. Використання такої практики призводить до розхитування літературної норми й посилення виявів варіантності в написанні білоруських онімів в українській мові. Більшість кодифікованих методик відтворення білоруських антропонімів засобами української мови імпліцитно спираються на систему відтворення російських онімів як проміжну стадію, проте, поки не розроблені інші прескрипції, немає підстав для однозначного відходу від цих практик.

Бикав Василь. Мертвим не болить. Переклад з біл. І. Кошелівця. Нью-Йорк: Пролог, 1966. 196 с.

Горнянські І. Міжнародна стандартизація географічних назв. *Вісник геодезії та картографії*. 1994. № 1. С. 92 – 95.

Скрипник Л. Г., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. За ред. В. М. Русанівського. 2-ге вид., випр. й доп. Київ: Наук. думка, 1996. 335 с.

Скопненко О. І. Відтворення чужомовних власних імен в українській та білоруській традиціях: мовна норма і особисте право носія імені. *Мовні права в сучасному світі. Зб. наук. праць.* Ужгород, 2014. С. 253 – 260.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗБ – За Білорусь – у Львові! URL: <https://zbruc.eu/> [доступ 26.11.2018].

ВБ – Василь Быкаў. Мёртвым не баліць. URL: http://knihi.com/Vasil_Vukaŭ/ [доступ 28.11.2018].

Інструкція – Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Білорусі. Уклад. О. І. Скопненко, ред. В. З. Пономаренко. Київ: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001. 18 с.

КО – Католицький оглядач. URL: <http://catholicnews.org.ua/> [доступ 26.11.2018].

О – Облечини та обіти братів у Кохавині. URL: <http://www.cssr.lviv.ua/novyny/publikacii/oblechyny-ta-obity-brativ-u-kohavyni> [доступ 26.11.2018].

УП 1993 – Український правопис. 4-е вид., випр. й доп. Київ: Наук. думка, 1993. 240 с.

УП 1929 – Український правопис. Вид. 1-е. [Б. м.]: Державне видавництво України, 1929. 103 с.

REFERENCES

Bykav Vasil. (1966). The Death is not hurt; Translated from belarusian Koshelivets I. New York: Proloh (in Ukr.)

Hornianski, I. (1994). International standardization of geographical names. *Visnyk heodezii ta kartohrafiu*, 92 – 95 (in Ukr.)

Skrypnyk, L. H., Dziatkivska, N. P. (1966). Own names of people. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Skopnenko, O. I. (2014). Reproduction of foreign names in Ukrainian and Byelorussian traditions: the language norm and the personal right of the bearer of the name. *Movni prava v suchasnomu sviti*. Uzhhorod (in Ukr.)

LEGEND

ББ – Bykav Vasil. (1966). The Death is not hurt. URL: http://knihi.com/Vasil_Bykau/ [28.11.2018] (in Belarusian)

ЗБ – For Belarus – in Lviv! URL: <https://zbruc.eu/> [26.11.2018] (in Ukr.)

Інструкція – Instruction on the transfer of Belarusian geographical names and terms into Ukrainian. (2001). Kyiv: Ministerstvo ekolohii ta pryrodnykh resursiv Ukrainy (in Ukr.)

КО – Catholic columnist. URL: <http://catholicnews.org.ua/> [26.11.2018] (in Ukr.)

О – Dedication and the oath of brothers in Kokhavynе. URL: <http://www.cssr.lviv.ua/novyny/publikacii/oblechyny-ta-obity-brativ-u-kohavyni> [26.11.2018] (in Ukr.)

УП 1993 – Ukrainian spelling. (1993). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

УП 1929 – Ukrainian spelling. (1929). Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.)

Статтю отримано 28.11.2018

Oleksandr Skopnenko

REPRODUCTION OF BELARUSIAN PROPER NAMES IN UKRAINIAN LANGUAGE: CODIFICATION AND USUAL ASPECTS

The article raises the issue of reproduction of its own Belarusian names in the Ukrainian language. Features of the spelling of these onymies in accordance with the rules of the current «Ukrainian spelling» are considered. It is shown that in the modern Ukrainian use there are two tendencies of reproducing their own Belarusian names in the Ukrainian language: codified and uncoded. The uncoded trend has intensified over the past two decades, it has revealed numerous inconsistencies and contradictions. Despite the achievements of the codified tradition, some issues of the reproduction of their own Belarusian names in the Ukrainian language have not yet been resolved. There is a need to develop appropriate methods for reproducing their own Belarusian names in Ukrainian.

In our time, there are two practices for the transfer of their own Belarusian names by means of the Ukrainian language: codified and uncoded. The second of these practices is very chaotic in its implementation, does not have the elaborated prescriptions, is actively used in some texts, mostly in the language of the media. Its activity should be explained by the general

democratization of the principles of the use of the Ukrainian language, as well as the desire to preserve as much as possible the original Belarusian form of anthroponym in Ukrainian texts. The use of such practices leads to a loosening of the literary norm and an increase in the manifestations of variation in the writing of the Belarusian onymes in the Ukrainian language. Most of the codified methods of reproducing Belarusian anthroponyms by means of the Ukrainian language implicitly rely on the system of reproduction of Russian onymies as an intermediate stage, however, while other prescriptions have not been developed, there are no grounds for avoiding these practices.